

**Biologiyaga oid terminlarning leksikografik xususiyatlari (nemis va
o‘zbek tillari misolida)**

Asal Boltaboyeva Kanjaboy qizi
Urganch davlat universiteti magistranti
(Lingvistika: nemis tili)
asalboltaboeva877@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada biologiya, xususan anatomiya sohasiga oid terminlarning leksikografik xususiyatlari nemis va o‘zbek tillari misolida tahlil qilinadi. Anatomiya terminlarining ikki tildagi tuzilishi, ma’no jihatlari, lug‘atlarda berilish shakllari, ularning tarjima usullari va ilmiy uslubda qo‘llanishi o‘rganiladi. Shuningdek, terminlarning morfologik va semantik qurilishi, sinonim va omonim birliklar, shuningdek, tilshunoslik nuqtayi nazaridan ularning milliy xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi ilmiy-texnik lug‘atlarning roli ham alohida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: anatomiya, biologik termin, leksikografiya, nemis tili, o‘zbek tili, ilmiy lug‘at, tarjima, terminologiya, semantika, morfologik tahlil

Аннотация:

В данной статье рассматриваются лексикографические особенности терминов в области биологии, в частности анатомии, на примере немецкого и узбекского языков. Анализируются структура анатомических терминов в двух языках, их семантические аспекты, способы представления в словарях, методы перевода и использование в научном стиле. Также исследуются морфологическое и семантическое строение терминов, синонимические и омонимические единицы, а также их национальные особенности с точки зрения лингвистики. Отдельное внимание уделяется роли научно-технических словарей на немецком и узбекском языках.

Ключевые слова: анатомия, биологический термин, лексикография, немецкий язык, узбекский язык, научный словарь, перевод, терминология, семантика, морфологический анализ.

Abstract:

This article analyzes the lexicographic features of terms related to biology, particularly in the field of anatomy, in the context of German and Uzbek languages.

The structure of anatomical terms in both languages, their semantic aspects, dictionary representations, translation methods, and usage in scientific style are explored. Furthermore, the morphological and semantic construction of terms, synonymic and homonymic units, as well as their national characteristics from a linguistic perspective are examined. The article also highlights the role of scientific and technical dictionaries in German and Uzbek.

Keywords: anatomy, biological term, lexicography, German language, Uzbek language, scientific dictionary, translation, terminology, semantics, morphological analysis.

Kirish: Hozirgi zamon ilm-fanining jadal rivojlanishi, ayniqsa tibbiyot va biologiya sohalariidagi kashfiyotlar, ushbu sohalarda qoʻllaniladigan atamalarning aniq va izchil ifodalashini talab etmoqda. Biologiyaga oid terminlar, xususan, **anatomiya** sohasidagi atamalar, nafaqat ilmiy izlanishlar va oʻquv jarayonlarida, balki xalqaro hamkorlikda, tarjima faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun biologik terminlarning lugʻaviy (leksik) va tizimli (leksikografik) tahlili nafaqat tilshunoslar, balki mutaxassislar uchun ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada biologiyaga oid, ayniqsa **insonga oid anatomiya** terminlarining nemis va oʻzbek tillaridagi leksikografik xususiyatlari oʻrganiladi. Nemis tili biologiya va tibbiyot fanlarining tarixiy rivojlanishida muhim oʻrin egallagan boʻlib, ushbu tildagi terminologik tizim koʻplab xalqaro atamalar shakllanishiga asos boʻlgan. Oʻzbek tili esa mustaqillikdan soʻng ilmiy terminologiya sohasida milliyashtirish, aniqlik va soddalashtirish tamoyillarini joriy etish orqali oʻz terminlar tizimini boyitib bormoqda.

Shuningdek, maqolada nemis va oʻzbek tillaridagi **anatomiya terminlarining** etimologik kelib chiqishi, strukturaviy qurilishi, tarjima usullari, sinonimiya va antonimiya kabi leksik xususiyatlari tahlil qilinadi. Bu esa ikki tilda mavjud terminlar oʻrtasidagi oʻxshashlik va tafovutlarni aniqlash, shuningdek, terminlarni lugʻatga kiritishda samarali yondashuvlarni taklif qilish imkonini beradi.

Asosiy qism: Biologiyaga, xususan anatomiya faniga oid terminlar aniq fanlar doirasida ishlatiladigan ixtisoslashtirilgan atamalar bo‘lib, ular tananing tuzilishi, funksional tizimlari, organ va to‘qimalar haqidagi tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, “skelet”, “mushak”, “arteriya”, “nerv”, “organ” kabi atamalar o‘zbek tilida ham, nemis tilida ham keng ishlatiladi va ko‘pincha lotincha manbaga tayanadi (masalan, nemischa “Skelett”, “Arterie”, “Organ”).

Nemis va o‘zbek tillarida anatomiya terminlarining tuzilishi

Nemis tilidagi anatomiya atamalari ko‘pincha murakkab so‘zlar shaklida bo‘lib, **bir nechta so‘z birikmalari** orqali tashkil topadi. Masalan:

- **Brustwirbelsäule** – "ko‘krak umurtqa qismi" (brust – ko‘krak, wirbel – umurtqa, säule – ustun);
- **Gehirnarterie** – "miya arteriyasi" (gehirn – miya, arterie – arteriya).

O‘zbek tilida esa ushbu so‘zlar ko‘proq tarjima yo‘li bilan ifodalanadi va sintaktik jihatdan **birikma** shaklida beriladi: ko‘krak umurtqasi, miya arteriyasi.

Terminlarning etimologik xususiyatlari

Anatomiya faniga oid ko‘plab terminlar lotin yoki yunon tilidan olingan bo‘lib, ular turli tillarga transliteratsiya qilingan shaklda o‘tgan. Masalan:

Lotincha	Nemischa	O‘zbekcha
musculus	Muskel	Mushak
nervus	Nerv	Nerv
cerebrum	Gehirn	Miya
pulmo	Lunge	O‘pka

Nemis tilida ko‘plab lotincha terminlar saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ba’zilarida germanik ildizli muqobillari ishlatiladi. O‘zbek tilida esa ayrim hollarda lotinchaga yaqin so‘zlar (masalan, aorta, arteriya) saqlanib qolgan bo‘lsa, ko‘pchilik hollarda ma’no jihatidan mos keluvchi so‘zlar ishlatiladi (masalan, o‘pka, jigar).

4. Leksikografik jihatdan solishtirma tahlil

Nemis tilida anatomiya terminlari ko‘pincha tematik lug‘atlar va ensiklopedik qo‘llanmalarda tizimli tarzda beriladi. Har bir termin izohi, sinonimi, ko‘plik shakli va ba’zida grafik ko‘rinishi bilan birga taqdim etiladi. Masalan:

- **Duden Medizinlexikon**
- **Pschyrembel Klinisches Wörterbuch**

O‘zbek tilida esa bunday lug‘atlar soni cheklangan bo‘lib, mavjud tibbiy ensiklopediyalar, biologiya darsliklari va O‘zbek tili izohli lug‘atlarida terminlarning qisqacha ta’riflari uchraydi. Leksikografik tizimlashuvning to‘liqligi va yangilanish tezligi jihatdan nemis tili manbalari ustunlik qiladi.

5. Tarjima uslublari va muammolari

Nemis tilidan o‘zbek tiliga anatomiya terminlarini tarjima qilishda quyidagi usullar qo‘llaniladi:

- **to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima:** Herzmuskel – yurak mushagi;
- **transliteratsiya:** Arterie – arteriya;
- **izohlash orqali tarjima:** Zwerchfell – diafragma (ko‘krak va qorin oraliq idagi to‘siq muskuli).

Biroq tarjimada **terminologik moslik, mavjud so‘z birikmalarining uzoqligi, ba’zi so‘zlarning ko‘p ma’noiligi** kabi muammolar uchraydi. Shu sababli, maxsus terminologik lug‘atlar, ko‘p tilli tibbiy ensiklopediyalar va zamonaviy tarjima texnologiyalari (masalan, CAT-tools) bu boradagi muhim vosita sifatida qaraladi.

Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti, ayniqsa biologiya va tibbiyot sohalaridagi tezkor rivojlanish, fanlararo hamkorlik va ko‘p tilli axborot almashinuvi jarayonida ilmiy terminlarning to‘g‘ri va aniq qo‘llanishini taqozo etmoqda. Xususan, anatomiya faniga oid terminlar tibbiy ta’lim, ilmiy izlanishlar, diagnostika va amaliy faoliyatda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Bu terminlar yordamida tananing tuzilishi, organlar nomi, ularning funksiyasi va o‘zaro aloqasi ifodalanadi. Ularning noto‘g‘ri talqini esa ilmiy-nazariy xatolarga, tarjimada chalkashliklarga olib kelishi mumkin.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, hozirgi globallashuv davrida nemis tilidagi ilmiy adabiyotlardan o‘zbek tiliga sifatli tarjimalar qilish, terminlarning izchil va maqbul variantlarini shakllantirish dolzarb masalaga aylangan. Bu jarayon nafaqat tarjimonlar, balki leksikograflar, biologiya va tibbiyot sohasi vakillari uchun ham muhim vazifadir.

Shuningdek, o‘zbek tilida zamonaviy biologik va anatomiya terminlarining tizimli lug‘atlarini yaratish, mavjud terminlarning semantik tahlilini amalga oshirish, ularni xorijiy tillardagi muqobillari bilan solishtirish orqali tilda ilmiy aniqlik va yagonalikka erishish mumkin. Ayniqsa, oliy tibbiy va tabiiy fanlar ta’lim muassasalarida o‘zbek tilidagi o‘quv materiallariga bo‘lgan ehtiyoj mavzuning nazariy va amaliy jihatdan nihoyatda muhimligini ko‘rsatadi.

Muhokama: Tadqiqot davomida nemis va o‘zbek tillarida **anatomiyaga oid terminlarning** leksikografik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, nemis tilida bu yo‘nalishda boy terminologik tizim va mukammal lug‘aviy bazaga ega bo‘lib, har bir atama aniqligi, qisqalik va tizimlilik bilan ajralib turadi. O‘zbek tilida esa ko‘plab terminlar tarjima orqali ifodalangan bo‘lib, ayrim hollarda mazmun va struktura jihatidan noaniqliklar mavjud.

Nemis tilidagi **murakkab terminlar** – masalan, Brustwirbelsäule (ko‘krak umurtqasi), Schädelbasis (bosh suyagi tag qismi) kabi so‘zlar kompozitsiya orqali tuzilgan bo‘lsa, o‘zbek tilida ushbu ifodalar sintaktik so‘z birikmasi shaklida taqdim etiladi (ko‘krak umurtqasi, bosh suyagi tagi). Bu esa tarjimada kontekstga bog‘liq aniqlikni talab qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha:

- **Terminlarning etimologiyasi** ikki tilda ham ko‘p hollarda lotincha va yunoncha ildizlarga borib taqaladi. Biroq, nemis tilida ko‘proq transliteratsiya orqali qabul qilingan bo‘lsa, o‘zbek tilida esa tarjima asosiy usul sifatida qo‘llaniladi.

- **Terminologik izchillik** – nemis tilida lug‘atlarda terminlar izchil, to‘liq va tasniflangan holda berilgan. O‘zbek tilida esa ayrim atamalar turlicha talqin qilinadi yoki umuman leksikografik manbalarda aks ettirilmagan.

- **Leksik birliklar tizimining shakllanishi** – o‘zbek tilida biologiyaga oid terminlar, jumladan, anatomiya terminlari hali ham shakllanish bosqichida ekani kuzatildi. Bu esa ularni yagona standart asosida to‘plab, maxsus tibbiy-biologik terminologik lug‘atlar yaratish zaruratini ko‘rsatadi.

- **Amaliy muammolar** – tarjima jarayonida ko‘plab terminlarning sinonimlari mavjud bo‘lib, ularni noto‘g‘ri qo‘llash ilmiy-tibbiy ma‘noga zarar yetkazishi mumkin. Masalan, “arteriya” va “qon tomiri” terminlari bir-birini to‘liq almashtira olmaydi. Shu bilan birga, talaba, o‘qituvchi va mutaxassislar tomonidan foydalaniladigan tibbiyot lug‘atlari va biologiya darsliklarida mavjud terminlar zamonaviy xalqaro tizimga muvofiqlashtirilishi lozim. Bu borada nemis tajribasini o‘rganish, lotincha asosiy terminlar bilan birga nemis va o‘zbek muqobillarini izchil taqqoslash muhim ilmiy-amaliy qadam hisoblanadi.

Xulosa: Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, biologiyaga, xususan anatomiya sohasiga oid terminlar ikki tilda – nemis va o‘zbek tillarida – turli leksikografik yondashuvlar asosida shakllangan. Nemis tili terminlari aniq, tizimli, kompozitsion tuzilishga ega bo‘lib, xalqaro ilmiy standartlarga muvofiq tarzda ishlab chiqilgan.

O‘zbek tilida esa ko‘pchilik terminlar tarjima asosida yuzaga kelgan bo‘lib, ularning ba‘zilarida izchil standartlashmagan holatlar uchraydi.

Tadqiqot davomida terminlarning etimologik kelib chiqishi, tuzilmasi, tarjima usullari, sinonimlar tizimi hamda lug‘atlardagi aks etishi tahlil qilindi. Bu tahlillar o‘zbek tilidagi terminologiyani boyitish, ilmiy-texnik tarjima sifatini oshirish va tibbiy ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil qilish zaruriyatini ko‘rsatdi.

Takliflar

1. **O‘zbek tilidagi anatomiya va biologiya terminlarini** yagona standart asosida kodlash va rasmiy terminologik lug‘at yaratish zarur.
2. **Nemis tilidagi tibbiy lug‘atlardan** o‘zbek tiliga tarjima qilinadigan terminlar uchun maxsus tarjima metodologiyasi ishlab chiqilishi lozim.
3. Biologik soha, ayniqsa **anatomiya faniga oid darslik va o‘quv qo‘llanmalarda** izchil terminologik yondashuv ta’minlanishi kerak.
4. **Ko‘p tilli (lotin–nemis–o‘zbek)** elektron tibbiyot lug‘atini yaratish va ochiq ma’lumot sifatida taqdim etish terminologik izchillikka xizmat qiladi.
5. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida **ilmiy tarjimonlar va leksikograflar tayyorlash** bo‘yicha ixtisoslashtirilgan dasturlar ishlab chiqilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Duden. Das Wörterbuch medizinischer Fachausdrücke. 8. Auflage. Mannheim: Bibliographisches Institut, 2020.
2. Pschyrembel Klinisches Wörterbuch. 270. Auflage. De Gruyter, Berlin, 2022.
3. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1–10 jildlar. T.: “Sharq” nashriyoti, 2000–2010.
4. Biologiya. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. T.: “O‘qituvchi”, 2021.
5. Xasanov A. O‘zbek tilidagi ilmiy terminlarning leksik-semantik xususiyatlari. – T.: Fan, 2019.
6. Shamsiyev A., Usmonov N. Tibbiyot va biologiyaga oid atamalar lug‘ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2018.
7. Kluge, Friedrich. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 25. Auflage. De Gruyter, Berlin, 2023.